

Recensie

TRANSCENDENTIE IN DE NABIJHEID

Renée van Riessen, *Van zichzelf bevrijd. Levinas over transcendentie & nabijheid*. Amsterdam, Sijbbolet Filosofie, 2019, 224 p., ISBN 9789491110337, € 21,50.

Renée van Riessen doceert godsdienstfilosofie aan de Protestantse Theologische Universiteit Groningen en is bijzonder hoogleraar Christelijke Filosofie aan de Universiteit Leiden. Filosofen kennen haar vooral als een specialiste van het werk van Emmanuel Levinas. Haar proefschrift *Erotiek en dood, met het oog op transcendentie in de filosofie van Levinas* (1991) maakte indruk en was de aanzet voor verder onderzoek dat nu in *Van zichzelf bevrijd* een voorlopige synthese gevonden heeft. Eigenlijk is dit – overigens fraai uitgegeven – boek de bundeling van een aantal eerder in het Engels gepubliceerde artikelen, nu bewerkt en herwerkt door de auteur voor deze nieuwste publicatie.

In de geest van Levinas voert de auteur een wijsgerige dialoog, niet alleen met teksten, maar ook met vele auteurs zoals Hegel, Husserl, Heidegger, Ricœur, Rosenzweig, Derrida, alsook met haar Nederlandstalige collega's Theo de Boer, Roger Burggraave en Johan Goud. Gezien haar achtergrond vergeet Van Riessen bovendien haar eigen spirituele wortels in de joods-christelijke traditie van haar protestantse gemeenschap niet.

Het programma van dit boek is de exploratie van de relatie tussen nabijheid en de *kenosis* of de ontlediging als 'het zich ontdoen van zichzelf, van het gewicht van een te zwaar zelf' (19). Het betreft 'het inzicht dat het zelf van zichzelf moet worden bevrijd om plaats te kunnen maken voor iets anders' (21). Hiermee raken we het hoofdthema aan van dit boek, waarin de auteur een poging onderneemt om het religieuze besef van de nederigheid in en de openheid voor de ware Transcendentie te begrijpen in onze oriëntatie naar de ander. Dit thema lijkt vandaag wel een onaanvaardbare uitdaging – een schandaal zelfs – omdat het juist een halt toeroept aan het despotisme van het ik dat geen gelegenheid laat voorbijgaan om in allerlei aangelegenheden zijn recht op zelfbeschikking op te eisen. In nagenoeg elk hoofdstuk van haar boek onderstreept Van Riessen dat Levinas het niet nalaat er ons aan te herinneren hoe het zelf ondanks alles toch in staat is zich van zijn absolutistische aanspraken te bevrijden. Dit kunnen is de belangrijke voorwaarde in het vervullen van ons verlangen naar rechtvaardigheid en authentieke *agapè*. De creativiteit van de *kenosis* verleent ons nog niet onmiddellijk enige morele of spirituele zekerheid. Zij is veeleer de eerste stap op een weg waarop wij ons wagen, in een situatie waarin de uitdaging van de ontmoetingen ons geen gelukzaligheid garandeert. Het verlangen naar God of naar het Oneindige vergemakkelijkt geen comfort of enige zelfgenoegzaamheid.

Misverstanden en onbegrip verdwijnen immers nooit. Het is juist deze werkelijkheid die ons aan onze eindigheid herinnert.

Van Riessen exploreert dit thema van de eindigheid verder aan de hand van de dialoog die ze tussen Heidegger en Levinas ontvouwt. Er is een vraag die ons allen aanbelangt: hoe kunnen we onze toekomst denken zonder de aanvaarding van ons persoonlijk einde, van ons sterven en van onze dood? Heideggers positie is bekend: de mens is een ‘zijn-ten-dode’ en de eigenlijkheid of authenticiteit bestaat erin dat hij deze uiterste mogelijkheid als dusdanig weet te denken. In dit perspectief is de mens iemand die altijd in het vooruitzicht van zijn eigen dood leeft en die bijgevolg zijn sterven verwacht. Ontvlucht hij dit inzien, dan leeft hij on-eigenlijk. Daartegenover bekritiseert Levinas de heideggeriaanse oriëntatie waarin de transcendentie niet *echt* is, maar slechts gericht op het Niet; bijgevolg overschrijdt zo’n ‘transcendentie’ de wereldlijkheid van de aardse existentie niet en blijft zij een immanentie. Er is geen ‘aan gene zijde van het zijn’, nog minder een openheid naar de waarheid die ‘van buiten’ komt. Bovendien is er – door de manifeste psychologisering van ons mens- en wereldbeeld – het niet te miskennen bijkomende gevaar dat de ethische sfeer naar ‘binnen’ wordt teruggedrongen waar slechts het gefluister van een weliswaar bewogen, maar schriel stemmetje te horen is. ‘De eer van de mens hangt in zulke situaties uiteindelijk van de innerlijkheid af. Innerlijk leven is op de keper beschouwd het enige steunpunt dat overblijft voor de moraal, als al het andere wegvalt – bijvoorbeeld wanneer het uiterlijke (sociale) leven in de greep van ideologieën is geraakt. Dan hangt de moraal alleen nog aan de zijden draad van het innerlijke geweten. Het levenslange gesprek van Levinas met Heidegger over het gewicht van de eindigheid en de betekenis van het Oneindige staat niet los van deze inzichten over innerlijkheid en geweten.’ (79)

Het zou verbazen indien Van Riessen zich niet met het thema van het kwaad zou inlaten. Primo Levi en de realiteit van het nutteloze lijden (wat dit ook moge inhouden) vormen voor haar de leidraad, maar betekenen tegelijk een uitdaging voor het verstaan van de theodicee, de eis om God ter verantwoording te roepen voor de werkelijkheid van het kwaad in de geschiedenis. Eigenlijk is er geen enkele argumentatie die het kwaad kan rechtvaardigen. Ook hier brengt Van Riessen een dialoog opgang, nu Levinas met Paul Ricœur. Deze laatste, auteur van een aantal uitvoerige hermeneutische studies van de expressies van het kwaad, is het met Levinas niet eens als deze het onnoemelijke lijden als de dominerende kracht in geschiedenis en maatschappij beschouwt. In dit geval dreigt de mens in een hopeloze en toekomstloze situatie terecht te komen. Voor Ricœur moeten we ruimte open laten voor de liefdadigheid en voor de vergiffenis, die overigens zowel in het vragen als in het aanvaarden enige wederkerigheid vooronderstelt. Dit geldt trouwens ook voor het opnemen van de verantwoordelijkheid. Hier verschilt hij met Levinas die de asymmetrie vooropstelt. Steeds opnieuw gaat deze uit van de ander in zijn lijden. Pas in de ontleding van het zelf en de stap naar de ander die nooit tot mijn singuliere subjectiviteit terug te brengen is, geef ik de gemakkelijke en soms al te

vanzelfsprekende verantwoordelijkheid op en kom ik aan gene zijde van mijn zelf tegemoet aan de onvoorwaardelijke betrokkenheid en nabijheid die aan de basis liggen van de rechtvaardigheid.

Een dialoog met Levinas nodigt ons onvermijdelijk uit het hoofd te bieden aan de idee van het Oneindige, vooral wanneer de Franse filosoof ons uitdaagt met de implicatie van de aanvaarding van de ander. Nee, die ander is geen incarnatie van God, deze gedachte zou ons dan in staat stellen God als ‘van de wereld’ zo nabij te zijn dat we ons Hem ‘fysiek’ zouden kunnen toe-eigenen. Maar de ander is door zijn gelaat manifestatie van de onbereikbare hoogte waar God zich openbaart. Voor Van Riessen is deze ontdekking het vertrekpunt om enkele tendensen in de filosofie van de religie te exploreren. Vooreerst is er de vraag of we over God kunnen spreken met de begrippen ‘zijn’ of ‘bestaan/existentie’ van God? Verder: dienen we ons God in ons diepste innerlijk te ‘situeren’? Terecht wijst de auteur erop dat het daar niet bij Levinas om doen is, omdat hij, de Transcendentie onderstrepnd, elke intellectualistische ontologie en elk mysticisme uit de weg wil gaan. Er is de bekende huiver van Levinas voor wat hij de zelfgenoegzaamheid van de zielenrust noemt. Daartegenover blijven in de aanvaarding van de Transcendentie de onrust en de onzekerheid steeds onze lotgenoten in het metafysische verlangen. In die zin is de suggestie van het Oneindige, uitgelokt door het gelaat van de ander, een grensidee en, voor de bekommernissen van een theologie of een godsdienstfilosofie, een factor van deconstructie. Het gaat hier niet om de geruststellende of mooie gedachteconstructies, maar om wat in de ethiek geschiedt, in de geschiedenis van de mens in zijn concrete bestaan waarin de nabijheid van het Oneindige zich nooit tot een Hoogste Zijnde laat conceptualiseren. Ook hier botsen we op de levinassiaanse overtuiging dat het subject afstand dient te nemen van zichzelf en dat het zich niet tevreden kan stellen met de *conatus essendi* à la Spinoza. Voor Van Riessen laat dit thema zich (op p; 143) in het beroemde zinnetje van Rimbaud – ‘Moi est un autre’ samenvatten. Het maakt duidelijk dat de verovering van de autonome identiteit daartegenover steeds uitmondt in de verering van een soms wel verborgen eigenbelang. Altijd opnieuw hamert Levinas op wat onze beschaving nodig heeft: ‘niet eigenbelang, maar onbaatzuchtige generositeit is de verborgen spil van het bestaan. Juist om de gewone argumentatielijn van een verondersteld ‘natuurlijk’ reactiepatroon te doorbreken, concentreert Levinas zich op de moeilijk in te passen asymmetrie en op het fenomeen van de ontleding dat in de naastenliefde voorondersteld is.’ (110) Alleen in dit perspectief kan men het kwaad bestrijden.

Vandaag krijgen we – misschien meer dan ooit? – de propaganda van het kennelijk onaantastbare idee van de zelfbeschikking en het zichzelf toebehoren, een idee dat – merkwaardig genoeg – niet zelden functioneert om het zogenaamde recht op zelfmoord van een motiverende grondslag te voorzien. Het moet niemand verbazen dat dit haaks staat op wat Levinas hierover schrijft. Zich aansluitend bij Socrates die, in Plato’s *Phaedo*, de zelfmoord veroordeelt, niet alleen tegen de

achtergrond van de authentieke vroomheid, maar vanuit het besef van ‘een fundamenteel aspect van het menselijke, dat een voortduren ondanks zichzelf (*malgré soi*) is.’ (162). Natuurlijk kan men beweren dat de mens als individu zichzelf toebehoort. Dit is een niet te funderen bewering, een waanidee, want dat zou inhouden dat mensen geen personen zijn, maar slechts abstracties. Het andere drogbeeld dat de mens veroordeeld is zijn instinct te volgen, is al even abstract: mensen zijn dan (weliswaar gecompliceerde) mechanismen, organismen, leden van een mierenkolonie of exemplaren van een ‘andere’ diersoort. Op de vooral in Nederland gevoerde discussie omtrent het eigenzinnig besluit na de – bijna hilarische – vaststelling dat het leven voltooid zou zijn, gaat Van Riessen niet onmiddellijk in, maar volgende bedenking van haar kunnen we als een indirect antwoord lezen: ‘Het subject bestaat niet zonder de anderen; het is de één die altijd voor-de-andere en in relatie met anderen bestond en bestaat. Daarom is het op zijn plaats noties als gehoorzaamheid, plicht of roeping te betrekken bij ons idee van identiteit en zichzelf-zijn’ (162).

In het slothoofdstuk van dit interessante boek wijdt Renée van Riessen een aantal beschouwingen over de openbaring en theologische aanspraak op kennis van God. De auteur onderstreept dat we in het oeuvre van Levinas vruchteloos op zoek zouden zijn indien we zouden uitkijken naar een onto-theologische fundering of rechtvaardiging van een religieuze spiritualiteit, ook niet als we een negatieve theologie als het hoogste stadium van een mystieke kennis zouden willen vinden. Nee, de consequentie van de levinassiaanse ethiek en metafysica toont zich in de creativiteit van de onvoorwaardelijke eis van het perspectief op liefde en rechtvaardigheid. Van Riessen karakteriseert het denken van Levinas heel treffend als zij wijst op de aanwezige traditie die onderwijst dat de echte spiritualiteit afhangt van ons vermogen om ons af te stemmen op een exterioriteit, een ‘au-delà’, een Transcendentie die we niet door een hardnekkig ‘willen-kennen en willen-weten’ kunnen veroveren.

Nog dit: Renée van Riessen slaagt er in de enge grenzen van de vakfilosofie te doorbreken. Ze is er zich van bewust dat niet uitsluitend wijsgerige teksten de filosofische draagwijdte van ons bestaan kunnen onthullen. Nu dichter bij Heidegger dan bij Levinas, doet zij in haar boek een beroep op wat de dichters vertellen over geloof, het eindige en het oneindige, kwaad en nabijheid, ontleding en transcendentie. Zij laat ons dus ook de stemmen horen van dichters als Ida Gerhardt en Nathalia Ginzburg, Seamus Heaney en Rutger Kopland, Philip Larkins en Primo Levi, Rainer Maria Rilke en Leo Vroman.

Jacques DE VISSCHER (Sint-Denijs-Westrem)